

7. Посухов В. Сагайдацький бунт // *Зоря Полтавщини*. — 1990. — 12 вересня. 8. Рясний Г. Рік голоду і зубожіння // *Зоря Полтавщини*. — 1990 р.— 30 серпня. 9. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993 — 384 с. 10. Срібний В. Чорне літо // *Комсомолец Полтавщини*. — 1989. — 11 березня. 11. Хотай Є.Д. Стежками болю і мук // *Україна* — 14 квітня 1989. — С. 22—23 с. 12. Якименко М.А. Репресії в контексті “соціалістичних перетворень” сільського господарства Полтавщини в 30-х роках. // *Реабілітовані історією*. — К.—Полтава, 1993. — С. 307—378. 13. Якименко М. Крах соціальної утопії, або примусова колективізація на Полтавщині та її наслідки. *Історія уроки правди* // *Зоря Полтавщини*. — 1989. — 19 лютого.

В.В. Стецкевич, Л.М. Стецкевич
Криворізький технічний університет

ГОЛОДОМОР 30-х НА ПРИДНІПРОВ'І В ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ (ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ОПИТУВАНЬ)

© *Стецкевич В.В., Стецкевич Л.М., 2003*

На тлі історіографічної традиції вивчення голодомору 1932—1933 рр. подано результати опитувань студентів та зроблено висновок: в історичній пам'яті відомості про цю трагедію збереглися і передаються поколінням.

Українська історія рясніє подіями, які хоч і віддалені від сьогодення десятиріччями, а то й століттями, але їх відгомін і наслідки відчуваємо й досі. Більше того чимало таких подій виявилися не лише вкрай болючими, але й важливими для українського державотворення. Історія народу та історична пам'ять в цьому контексті, як показують реалії сьогодення, відіграють не останню роль.

Для відродження і підтримки історичної пам'яті народу та усвідомленої самоідентифікації, — а в Україні це нині актуальні суспільно-громадські проблеми, — тяглість передачі історії народу і особливо яскравих націо- та державотворчих фактів і подій — є ознаковизначальним елементом усього сучасного життя України. Ще в давні часи цій меті слугувала усна народна творчість. Із покоління в покоління, спочатку в усній, а згодом і в писемній формі, зберігалися і передавалися найсуттєвіші для самосвідомості народу події, факти та цілісні блоки і конструкції із власної історії. При цьому це могли бути як героїчні, так і трагічні за змістом події. Українській історії, — особливо і насамперед, ХХ ст.!, — певним чином, не поталанило: її часто-густо не лише писали з позицій Москви чи Варшави (а окремі регіони — з позицій Бухареста і Будапешта), але й при цьому свідомо “зачищали” від “незручних” для цих столиць подій. Отож і маємо, напевне, одну із найрясніше засіяних “білими” плямами історію або неймовірно перекрученими чи потрактованими подіями. Радянська складова нашої історії — взагалі унікальне явище: із її подієво-фактографічного полотна свідомо — і головно з політико-ідеологічних міркувань! — свого часу по-суті вилучили цілу низку героїко-патріотичних та українознавчих сюжетів, або з партійно-класових підходів вкрай спотворено потрактували. Згадаймо тут лише ті, які в 2002—2003 рр. привернули особливу увагу науковців і громадськості. Йдеться про 60-річчя УПА, Волинську трагедію 1943 р., голодомор 30-х... І цю низку можна продовжувати, але чи доцільно? Ситуація в українській історіографії добре відома. Відомі і її витoki: радянська влада активно долучалась до “зачисток” на теренах української історії.

Й.Сталін відіграв тут особливу роль. З його легкої руки було видано, як стверджують фахівці, власноруч відредаговану, своєрідну і по-своєму унікальну працю — “Историю Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс”. Це був по суті збірник політичних оцінок, потрактувань, а до того ж — своєрідний покажчик тем, які можна і не можна було вивчати і висвітлювати у вітчизняній історії. Усе, що було сюжетно-тематично поза межами цього “короткого курсу”, — було під суворою заборонаю. А й дійсно: про який голод (не кажучи вже про голодомор!) можна було досліджувати і писати, коли у висновках до гл. XI “Партія більшовиків у боротьбі за колективізацію сільського господарства (1930—1934 рр.)” було написано: “Подолавши ряд труднощів організаційного характеру, колгоспи остаточно зміцнили і стали на шлях заможного життя” [1] (виділено авторами).

Трагізм української історії полягав не лише в тому, що професіональним історикам було заборонено вивчати викинуті із історичного контексту теми і сюжети. Страшніше було інше: в суспільній свідомості та історичній пам’яті намагались витолочити усе, що було незручне для ілюстрації переможної ходи радянської влади і мудрого керівництва ВКП(б). Не випадково, що значна частина тих, хто народився в Радянській Україні в 20—60-х роках і був вихований на засадах “Короткого курсу” не знали не лише дійсних причин голодомору 30-х, але почасти й самого факту. Наші розвідки по сторінках підручників історії радянської доби видання 40-х —70-х років дали сумні результати. Лиш деякі з них сором’язливо згадують про “несприятливі погодні умови 1932—1933 рр.”, про “певне зменшення збору зернових”, що призвело до незадовільного виконання планів другої п’ятирічки. Не до голодомору! — про нього, скажімо, в підручнику виданого масовим накладом для студентів університетів ані слова: голод в Україні — на тлі безкрайніх просторів колишнього СРСР — ніщо порівняно з грандіозним поступом країни Рад на шляху будівництва соціалізму. У роки першої п’ятирічки (а це — 1928/1929 — 1932/1933 рр.) “колгоспний лад на селі знищив злидарство і бідність”. [2] Українські радянські підручники — а йдеться про цей різновид історичної літератури, бо вони ж є наймасовішим джерелом для вивчення минувшини, а ще й виконують виховну функцію — точно в такому ж дусі писали “про перемоги в українському колгоспному селі” в роки першої п’ятирічки.

Існує золоте правило написання підручників: об’єктивна істина понад усе! Проте в радянські часи, як бачимо, ним відверто нехтували.

Не прохопилися про голодомор жодним словом і видані вже в 60-х — 70-х роках ХХ ст. — в добу коли західна історіографія на повний голос вже волила про це! (Нариси з історії обласних партійних організацій України). І хоча у виданих Нарисах про Дніпропетровщину глухо сказано про тяжкий стан в сільськогосподарському секторі області внаслідок “несприятливих погодних умов”, про страхіття голоду в Придніпровських селах — ані слова. Проте загальний висновок бадьорий: “За роки перших п’ятирічок значно підвищився матеріальний добробут колгоспників” [3].

Наголосимо, що вказівка усіяко замовчувати факт голоду надійшла зверху, а партійно-радянська вертикаль влади старанно її дотримувалася. Отож фальсифікація, скажімо цього відтинку історії, була планомірним і цілком усвідомленим дійством.

Вітчизняна історична наука в останнє десятиріччя на ґрунтовній джерельній базі довела: в офіційних документах партійних і радянських органів влади за 1932—1933 рр. практично не знайшла відображення жахлива продовольча ситуація в українському селі. Це звичайно не означає, що про голод не знали ані Київ, ані Москва. Відсутність в обнародованих офіційних документах згадки про голод свідчення іншого: цинічного замовчування ситуації та спроб зробити голод неіснуючим фактом радянської дійсності. Адже він псував загальну картину заможного життя. Та одночасно — і це чи не

найголовніше! — треба було ретельно приховати дійсні причини голоду. Адже їх знання давало можливість перекваліфікувати факт “голоду” в “голодомор”. А це вже — принципово різні дифініції і не лише семантично, а і юридично.

Влада брутально приховувала не лише від світу, але й від своїх співгромадян факт злочину. Вона старанно вибивала протягом усього існування радянської тоталітарної системи цей факт з народної пам’яті, усіляко жорстоко присікала навіть будь-які розмови на цю тему, аж до застосування репресивних заходів. Особливо це стосувалось очевидців тих жахливих подій. До них увага спецорганів була особлива. Воно і зрозуміло: адже вони були живим джерелом небажаної інформації. У цьому контексті промовистий приклад наводить кіровоградський дослідник Ф. Шепель про табу, яке наклав режим на цю тему. Після повернення з фінського полону в 1940 р. його земляка дістали довгі руки каральних органів за те, що, як виявлялося він в таборі для полонених — на далекій землі Суомі, за межами СРСР! — розповідав про голод в своєму селі та великі жертви... [4].

Отож і не дивно, що українські радянські дослідники обходили історію голодомору. Першопрохідцями у вивченні її стали науковці зарубіжжя — Р. Конквест, Джеймс Мейс, Стефан Куртуа та українці з діаспори. Більше того, саме вони не лише вперше ввели в наукову історіографію безліч документів і особливо свідчень очевидців, але й по суті встановили: голод був штучним, цілеспрямованим на село і виразно антиукраїнським, а відтак саме явище, яке охопило українське село в 1932—1933 рр., треба кваліфікувати не як “голод”, а “голодомор”, що змістовно точніше розкриває і причини, і сам перебіг явища, і на його наслідки.

Із радянських письменників найголосніше ще в 60-х роках про це заявив Нобелівський лауреат О. Солженіцин. Згадуючи про своє українське коріння, він в романі “В круге первом” писав про голод і 6 млн. жертв та навів приклад страшною емоційною сили: під час голоду щоранку селом проїжджав візник смерті збирати померлих і спочатку вигукував: “Покійники є? Виносьте. — А скоро й так: Є? Чи тут є живі?...”.

Повернення обличчям вітчизняної історичної науки до теми голодомору — одне із свідчень відродження історичної пам’яті народу та створення (написання) власне україноцентричної історії нашого народу. Науковці і громадськість, а почасти і сама держава, намагаються повернути із небуття усі без винятку складові української історії, якими б вони не були — трагічними чи героїчними, жахливими чи неймовірно привабливими. Головна ознака — домінанта при цьому одна: повна об’єктивність і правда. Тим паче, що правди ніколи забагато не буває.

Жертви голодомору, як і будь-які жертви, потребують пам’яті. Ця думка морально-етичного штибу не потребує детальної аргументації. Це — аксіома. Як і не потребує аргументації думка про те, що “відмічати” такі національні трагедії недоречно. Наші опитування — а в ньому було залучено 485 студентів-першокурсників, — дають підстави для такого висновку: 56 % респондентів негативно відповіли на запитання, а чи треба відмічати цю подію якимись заходами, кампаніями. Таку відповідь вони дали головно тому, що це неетично, бо саме слово “голодомор” найчастіше у них асоціюється із трагедією, про яку треба пам’ятати, а до її жертв — ставитися шанобливо. Слова “жах”, “жертви”, “жалоба”, “поклоніння”, “пошанування”, “пам’ять” та інші були ключовими і найпоширенішими у відповідях респондентів. Слова ж “відмічати”, “відзначати” — а в запитанні ми вжили і ці слова — у них не знайшли відгуку, бо майже у 53 % опитаних вони асоціюються зі святкуванням.

Видається, що загалом це обнадійливий факт. Принаймні нам він дає певні підстави сподіватись на те, що маємо ще не остаточно втрачене покоління, або бодай ту його частку, яка брала участь в опитуванні і має певні морально-етичні та громадянські потенції.

Яка була головна мета проведених опитувань і яке змістовне навантаження вони несли? Його ініціатори намагалися з'ясувати: чи збереглися в історичній пам'яті сімей відомості про голодомор 30-х років, а якщо це так, то що конкретно про це знають наші студенти, як власне їх сім'ї зачепила та подія, чи можуть респонденти назвати імена постраждалих із кола своїх близьких тощо. Іншими словами і узагальнено, головна нас цікавило чи збереглось щось від тієї трагедії в історичній пам'яті сімей і чи передалось воно сучасному поколінню? Чи не перервався зв'язок поколінь і не розірвалась вервечка історичної пам'яті?

Аналіз анкет показує, що про саму трагедію 30-х років знають майже 95 % опитаних. Та це і не дивно: ці відомості вони винесли ще із школи та й курсу "Історія України" вищої школи.

Інша картина складається із відповідей на запитання про те, як ця подія зачепила їх предків і чи відомо їм щось про це із розповідей батьків.

Трохи більше 50 (а точніше — 51,2 %) на це запитання відповіли позитивно. Ті чи інші факти, сюжети, відомості про голодомор в долі їх сімей вони знають із розповідей своїх бабусь і прабабусь. Таких вказівок на це джерело інформації вказали 88 % опитаних. І це по своєму унікальне явище. Виходить так, що найчастіше роль берегині сімейної пам'яті в сучасних сім'ях виконують бабусі. Додамо, що практично усі вони розповідали про голод на селі, в якому жили вони і їх батьки. Отож, маємо певні спомини покоління, яке реально жило і було свідком голоду і 30-х років, і 1946—1947 рр. теж.

Вказівка саме на село тих, хто зберіг в нашому регіоні свідчення про голодомор, корелюється із структурою населення індустріального Кривбасу. Переважна більшість майже 800-тисячного міста — в першому чи другому коліні — вийшла із українського села. Особливо інтенсивно цей басейн заселяли селяни в повоєнні роки, коли цей гігант гірничо-металургійної промисловості зростав неймовірними темпами і потребував величезної кількості робочих рук. Отож і не дивно, що значний відсоток наших студентів, мають генетичний зв'язок із селом.

Респонденти ж, батьки і діди яких жили в той час в містах України, практично, одноманітно відповідали: нашу сім'ю це не зачепило, або щось схоже на цей кшталт.

Та воно й не дивно: голодомор викошував українське село, в містах же горожани — с'як-так виживали за рахунок нормованої видачі продуктів харчування.

Серед опитаних маємо майже 28 % респондентів, які засвідчили, що вони або взагалі нічого не знають про голодомор в історії своїх предків, або ж написали типово: "на цю тему у нас не розмовляли". Є й такі, що засвідчили: ми в Україні живемо зовсім недавно, а тому про це знаємо лише із підручників. І всього 7 % взагалі поставили прочерк, себто — ніякої відповіді. Можливо це якраз ті, хто про цю подію в долі своєї сім'ї скоріше нічого не знає, аніж знає? Тим паче, що майже усі вони про голодомор, як історичний факт української історії, як свідчать їх анкети, знають. Цікавим виявились і відповіді на повторну анкету, яку було проведено через деякий час після обробки результатів першої. Респондентам, які дали негативну відповідь на зазначене вище питання, було запропоновано розпитати своїх батьків про цю подію. Із числа повторно опитаних тільки 27 із 134 повідомили, що батьки їм розповіли: так, голодомор якось зачепив їх предків чи по одній, чи по іншій лінії родовету. І лише 5 з цих 27 подали нам більш-менш конкретні відомості. Отже, загалом можна відсоток тих сімей, що зберегли в своїй пам'яті якісь історичні відомості про голодомор збільшити на 5. Адже хоча батьки й діди таких сімей через різні причини не передали усвідомлено і цілеспрямовано своїм нащадкам ці відомості, все ж вони пам'ятають про 1932—1933 рр. зберегли і — нехай різними шляхами — донесли до наступного покоління.

Але які відомості донесли батьки до дітей? І що конкретно останні знають про голодомор? Лапідарно і щодо змісту, і щодо знань та емоцій дописувачів, то можна відповісти так: головню це відомості про смерть когось із своєї рідні; різні епізоди-жахи про реквізицію харчів, втечу із села, канібалізм тощо.

На нашу пропозицію дати свою оцінку голодомору 30-х практично усі засудили його як злочин. І це вельми показово: засудили і ті, яких голодомор зачепив напряду, і ті, яких він обійшов. Байдужих оцінок, окрім 15 — не виявлено. Що й дає підстави для висновку: резерви для збереження і передачі історичної пам'яті є, а відтак — є й надія, що вервечка часу, бодай на рівні окремих сімей, не перерветься. Попри усілякі заборони, аж до репресивних, самі очевидці і сучасники тих трагічних подій — і особливо ті, що безпосередньо самі перенесли жахи голодомору 30-х і чудом вижили — зберегли в своїй пам'яті відомості про ті події і, найчастіше, передають їх своїм нащадкам. І це — по-перше. А по-друге тональність і емоційність оцінок, які давали студенти, засвідчують: нинішня молодь образно кажучи “має серце в грудях”, що є вкрай обнадійливим для визначення морально-етичних потенцій молоді і прогнозування ситуації, щодо перспектив на цих теренах виховної роботи. Ми далекі від спроб переоцінити результати опитувань. І все ж матеріали анкет, як на наш погляд, дають підстави для обережного оптимізму: адже більшість опитаних виявилися не байдужими до власного минулого і своєї історії. Ця категорія скоріше збереже, аніж ні, сімейні відомості про голодомор і передасть їх прийдешньому поколінню. Маємо підстави говорити і про те, що зв'язок поколінь (у контексті збереження сімейної історичної пам'яті) у більшості сімей не перервався, а більшість нашого студентського загалу відчувають свою причетність до української історії і самоусвідомлює себе частинкою народу, який пережив рукотворний геноцид 30-х років.

Феномен історичної пам'яті в її незнищенності. І це — вельми обнадійливо. Як влада на офіційному рівні не намагалася “заховати кінці у воду”, як не прикрашала картину життя в українському селі в 30-х роках ХХ ст., як не вибивала із пам'яті відомості про голодомор — аж до застосування сили! — в усній традиції і в сімейній пам'яті ця трагедія збереглась.

1. *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)* — М., 1945. — С. 314. 2. *История СССР (1917—1971 гг.)*. — М., 1972. — С. 326. 3. *Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации*. — К., — С. 332, 336, 354. 4. *Шепель Ф. Чи всі українці мовчали про голод? // День*. — 2003. — № 24. — С. 5.

Я. Хортяні

Голова Товариства української культури в Угорщині,
Голова Державного самоврядування українців в Угорщині

ГОЛОД ОЧИМА ДІТЕЙ. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ, ХТО В РОКИ ГОЛОДОМОРУ МАВ ВІД 7-МИ ДО 14-ТИ РОКІВ

© Хортяні Я., 2003

Досліджуються публікації свідчень дітей — очевидців голодомору 1932—1933 років в Україні. В роботі наводиться ряд маловідомих фактів, які ілюструють наслідки голоду для українського народу. Зазначено, що голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти.

Те, що відбулось в Україні у 1932—1933 рр., потребує не просто великої уваги усього людства через вшанування пам'яті жертв голодомору. Насамперед трагедія українського